

Jahja DRANÇOLLI

BURIME TË LASHTA NARRATIVE DHE KARTOGRAFIKE PËR KUFIJTË E DARDANISË

Abstrakt:

Kumtesa trajton shtrirjen territoriale, organizimin administrativ, kishtar dhe kulturor të Dardanisë në antikitet dhe antikitetin e vonë, duke u mbështetur në burime narrative, kartografike, epigrafike dhe arkeologjike. Përmes analizës së autorëve antikë, si Homeri, Herodoti, Straboni, Apiani, Plini, Ptolemeu, Tit Livi, si dhe të burimeve bizantine e humaniste, shqyrtohet vazhdimësia historike dhe etnogeografike e Dardanisë si njësi politike dhe administrative në kuadër të Perandorisë Romake dhe Bizantine. Vëmendje e veçantë i kushtohet kufijve territorialë të Dardanisë, pozitës strategjike të qyteteve kryesore, si Naissus, Scupi, Ulpiana dhe Remesiana, si dhe rolit të kësaj hapësire në përhapjen e hershme të krishterimit. Kumtesa trajton gjithashtu rëndësinë e Dardanisë në zhvillimin e kulturës materiale paleokristiane dhe në proceset historike të transformimit etnokulturor të popullsisë ilire-arbërore në Ballkanin qendror.

Fjalët kyç: *Dardania, dardanët, Iliriku, Naissus, Scupi, Ulpiana, Justiniani I, krishterimi i hershëm, kartografia antike, kultura paleokristiane.*

Hyrje

Kumtesa trajton shtrirjen territoriale të Dardanisë duke u mbështetur në burime të shumta narrative, kartografike, epigrafike dhe arkeologjike. Përmes analizës së veprave të autorëve antikë dhe bizantinë shqyrtohen kufijtë e Mbretërisë së Dardanisë dhe roli i saj si njësi administrative e veçantë brenda Perandorisë Romake dhe më pas asaj Bizantine.

Dardanët përmenden në traditën mitologjike dhe historike si një ndër popujt më të rëndësishëm të Ballkanit qendror në antikitet. Sipas

traditës homerike, ata lidhen me figurën mitike të Dardanit, themeluesit të Dardanisë trojane dhe paraardhësit të linjës mbretërore të Trojës. Kjo traditë u ruajt më pas edhe në historiografinë romake, ku përmes Eneut krijohej një lidhje simbolike ndërmjet Trojës dhe Romës.

Pozita strategjike dhe pasuritë natyrore e bënë Dardaninë një ndër hapësirat më të rëndësishme të Ballkanit të brendshëm. Burimet antike dëshmojnë se dardanët përbënin një ndër grupet më të fuqishme ilire dhe ruajtën një vazhdimësi të qëndrueshme etnike e kulturore përgjatë shekujve.

Në aspektin territorial, Dardania përfshinte Kosovën e sotme, pjesë të Maqedonisë së Veriut, rajonin e Sanxhakut, zonën e Nishit dhe pjesë të Shqipërisë verilindore. Me zgjerimin e Perandorisë Romake, kjo hapësirë u përfshi në provincën e Moesia Superior, ndërsa nga fundi i shekullit III u organizua si provincë më vete.

Qytete si Naissus, Scupi, Ulpiana dhe Remesiana u shndërruan në qendra të rëndësishme administrative, ushtarake dhe kishtare. Veçanërisht Naissusi, si vendlindje e Kostandinit të Madh, zinte një pozitë kyçe në rrjetin komunikues transballkanik.

Nga ana metodologjike, punimi mbështetet në analizën krahasuese të burimeve antike, të dhënave kartografike dhe rezultateve arkeologjike, me qëllim të rindërtimit sa më të plotë të kufijve dhe zhvillimit historik të Dardanisë [Jahja Drançolli, Konstandini i Madh në kontekstin dardan dhe Dardani, in: 1700-vjetori i Ediktit të Milanos, Konferenca Ipeshkvnpre e Shqipërisë, 2024, pp. 113-129].

Dardanët dhe Dardania në burimet narrative antike

Në gjashtë shekujt e parë të erës sonë, megjithëse administrata romake kishte sjellë procese të reja ekonomike, shoqërore, politike, fetare dhe kulturore, qyteti i lindjes së Kostandinit, Naissus, si dhe provinca e Dardanisë ku ndodhej qyteti në fjalë, sipas burimeve të kohës përfshiheshin në kuadrin e konceptit etnogjeografik “Dardania”, përkatësisht “Illyricum”. Themeluesi i dinastisë, babai i Kostandinit, *Flavius Valerius Constantius Chlorus*, ishte nga Iliriku, “*Illyricum patria fuit*”, siç shkroi *Aurelii Victoris* në *Liber Caesaribus*, përkatësisht në “Jetët e Perandorëve” [Aur. Vict. Caes. 39. 26]. Për vendlindjen e

Kostandinit, qytetin e *Naissus*, shkroi *Anonymi Valesiani*, në *Origo Constantini Imperatoris* [Anonymi Valesiani, Pars Prior: *Origo Constantini Imperatoris*]. Gjithashtu, për këto qytete si vendlindje të Kostandinit, shkroi edhe *Prisci* në *Fragmenta, Historia Gothica* ku theksohet se *Naissus* ishte një qytet në Iliri [Ilirët dhe Iliria te autorët antikë, Tiranë: 2002, 393-397].

Origjinë dardane kishte edhe perandori ngadhnjimtari mbi gotët, *Klaudi II* (268-270), i cili për nga linia femërore ruante lidhje perandorake. Këtë njoftim e ndeshim në shkrimin *Vita Aureliani* në *Historia Augusta*, ku thuhet se Klaudi II ishte nip i Eutropit me origjinë nga një familje e respektuar dardane [*Eutropius, nobilissimus gentis Dardanae vir*, krahaso edhe *Scriptores, Historiae Augustae*, lib. XXV, 9. 9; 11. 9; 13.2]. Eutropi, siç është e njohur ka qenë babai i *Constantius Chlorus*-it. Njoftime të përafërta ndeshim edhe te panegjericët e Kostandinit. Mirëpo, ndonjë historian i sotëm lidhjet gjenealogjike të Kostandinit me Klaudin II i pranon ca me rezerva.

Duhet përkujtuar edhe fakti se në Dardani, respektivisht në *Naissus* sipas *Olympiodorus Fragmenta* kishte lindur edhe *Flavius Constantius*, respektivisht perandori romak Konstanci III, i cili vdiq në vitin 421. Ky ishte baba i perandorit tjetër romak, *Valentianus III Flavius Placidius* (425-455) [Ludovicus Dindorfius ed. *Historici graeci minors*, vol. I, Lipsiae: In aedibus B.G. Teubneri, MDCCCLXX, pp. 450-472]. Ndërkaq, në rajonin në mes të *Naissus*-it dhe Scupi-t rreth vitit 482 lindi njëri ndër perandorët më të mëdhenjë bizantin, *Flavius Petrus Sabbatius Justinianus Augustus*, respektivisht Justiniani I (527-565). Ky perandor me origjinë të gjakut dardan përveç se kishte themeluar qendrën e madhe *Iustiniana Prima*, dhe *Iustiniana Secunda*, sipas veprës *De Aedificis*, të *Procopii Caesariensis*, vetëm në provincën e tij të lindjes, Dardani, kishte rindërtuar 61 kështjella, dhe i kishte ndërtuar 8 kështjella të reja [Jacobus Haury, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, I-IV, Lipsiae, MCMV, in aedibus B. G. Teubneri; *Procopius Caesariensis, Procopius De bello Gottorum*, MCCCCVI]. Ekzistimi i këtyre kështjellave dëshmohet pjesërisht edhe nga autori bizantin, *Marcellinus Comes* në veprën e tij *Chronicon*, i cili, duke folur për tërmetin e madh të vitit 518 të vitit 518, që kishte përfshirë provincën e Dardanisë ishin shkatërruar 24 kështjella [Mommsen, Theodo, *Marcellini V.C. comitis chronicon*,

AD A. DXVIII Continuum AD A. DXXXIV , cum additamonto AD A. DXLVIII, edidit Theodor Mommsen, *Chronica Minora II*, Unveränderter Nachdruck der 1894].

Koncepti Dardania sipas Procopius në veprën e tij *De Aedificiis* (pp. 256, 282-283) përfshinte provincën romake që i përkiste Ilirisë në kohën e Dioklecianit, qendra e së cilës ishte Skupi (Shkupi modern), ndërsa Teofilakt Simokatta (580-630) në “Historinë” e tij e quajti atë τὸ κλίτος τῆς Δαρδανίας (një shpat, një provincë) në të cilën gjenerali bizantin Pjetër përparoi me ushtrinë e tij në vitin 602, pasi dëgjoi se forcat avarë (τῶν Αβάρων τὰ πλήθη [*Theophylact Simocatta Historiae*, Carl de Boor; Peter Wirth, Stuttgart: B. G. Teubner, 1972, pp. 292-293], ishin mbledhur në “vendin e quajtur Katarakte”. Përmendja e Dardanisë dhe e Katarakteve (me shumë mundësi sektori i Portave të Hekurta të lumit Danub) nuk lë dyshim se ku ndodhi sulmi i ushtrisë bizantine, tokat që sot shtrihen në kufirin midis Serbisë moderne dhe Rumanisë.

E quaj më vend të theksoj se, pjesë të Dardanisë dhe dardanët i ndeshim edhe në pjesën veriperëndimore të Azisë dhe në disa zona në jug të Gadishullit Apenin. Për Heroin eponim të tyre, Eneun, këndon Homeri në këngën njëzetë të Iliadës si djalë i Zeusit dhe themeluesin i linjës mbretërore Trojës. Përveç Eneut, si themelues i fuqisë dhe lavdisë së Romës, me origjinë dardane krenoheshin edhe shumë popuj të botës së antikitetit - Epirotët, maqedonasit dhe romakët, si dhe shumë personalitete të shquara të historisë - *Julius Caesar*, *Octavian Augustus*, *Marcus Aurelius Claudius “Gothicus”*, dhe natyrisht *Kostandini i Madh* dhe *Justiniani*.

Ajo që tërheqë më tepër vëmendjen këtu është se, që nga mijëvjeçari i parë para erës sonë treva e qytetit të lindjës së Kostandinit të Madh, *Naissusi* është përfshirë brenda një uniteti kulturor e etnik të Dardanisë, respektivisht të dardanëve të Gadishullit Ballkanik, si një nga fiset kryesore ilire. Prania e këtij etnosi në këtë hapësirë dëshmohet edhe nga historianë dhe gjeografë më të shquar të antikitetit. Këtej, *Herodoti* në veprën *Historia* zbulon se territori i Dardanisë që pjesë përbërse e Ilirisë. Historiani romak *Apijani*, si dhe gjeografi grek *Straboni*, shkruajnë për iliricitetin e dardanëve, sikurse edhe të fiset të tjera të kësaj hapësire. *Pliniu*, ndërkaq konstatonte se lumi Vardar ndante Dardaninë prej Maqedonisë. Ndërkaq, historiani i madh romak, *Tit Livi* shkruante

për luftrat kufitare dardano-maqedonase e për inkursionet romake në Dardani. Nga shek. II burimet lidhur me Naissusin janë gjithnjë më të shpeshta, më të plota, ndërkaq ngjarjet në qytet mund të ndiqën pa ndërprerje. Atëbotë, qyteti në fjalë ishte bërë qendër për organizimin e mbrojtjes së Dardanisë Veriore [Ilirët dhe Ilira te autorët antikë, pp. 15-22, 248-262, 150-164, 191-200, 99-134, et.].

Edhe kartografia e kohës antike, si, *Tabula Peutingeriana* dhe gjeografi *Ptolomeu* ofrojnë të dhëna për shtrirjen gjeografike të Dardanisë, që mund të ndiqet përmes kufijve veriorë Novi Pazar-Nish, e gjithë treva e Kosovës dhe e Maqedonisë Veripërendimore me kryeqendër, Scupin [Mirela Altic, Kosovo: History in Maps, Brill, 2025, pp. Pp. 4, 16-17, 19-21, 23, 25, 27-28, 30, 32]. Në këtë kuadër, ndonjë studiues ka bërë përpjekje që të përkufizonte edhe kufirin etnogjeografik të Dardanisë, kufij ky që mund të ndiqet përmes kufijëve *Perëndimor* sipas linjës së sotme Gjakovë-Pejë-Novipazar-Ivanjicë-Çaçak, e cila ishte njëkohësisht edhe kufiri i provincës. Në *Lindje* ndërkaq, kufirin e Dardanisë duhet kërkuar nga pozicioni Kumanovë-Vranje, deri në rrethet e Remesianës (Bela Palanka e sotme) te lumi Nishava. Kufiri *Verior* është shtrirë mbi rajonin e qytetit Naissus. Në mbështetje të kësaj bën fjalë edhe një njoftim i *Ptolomeut* të përmendur më lartë, sipas të cilit, *Naissus ishte njëri ndër katër qytete të Dardanisë*, njoftim ky që pajtohet deri diku me pohimet e *Plinit*, sipas të cilit, lumejtë e njohur *Margus*, *Timachus* dhe *Pingus* rrjedhin nga Dardania [Plin. *Naturalis Historia*, lib. III, 149: “*Flumina clara e Dardanis Margus, Pingus, Timachus*”]. Ndërkaq, sipas një monumenti epigrafik ku përmendet *Dea Dardania*, të zbuluar në vendin Kamenica, në mes të Kragujevacit dhe Milanovcit të Epërm, mund të dyshohet se kufiri i Dardanisë shkon edhe më në veri nga kufiri, të cilin e përcaktonin, *Ptolomeu* dhe *Plini*.

Se territori i Naissusit dhe *Timachus Maius* dhe *Timachus Minus*, gjenden në trevën e Dardanisë, dëshmohet jo vetëm nga materiali epigrafik, por edhe ai arkeologjik. Së këtijmi, element me peshë nuk është onomastika, sa do të ishte arti ose stili i përmendoreve nga trualli i Naissus-it dhe Timokut, art ose stil ky i quajtur Dardan, që ishte identik edhe me përmendoret të tjera të territorit klasik të Dardanisë. Aq më tepër kjo ngjashmëri stilistike shpjegohet edhe me faktin se në

truallin e Dardanisë nga mesi i shek. II, dhe sidomos pas vitit 250 ishin të lidhura dy kohorte, si milici territoriale të rekrutuar nga popullata autoktone lokale: I *Aurelia Dardanorum* me seli në *Nais*, dhe II *Aurelia Dardanorum* e vendosur në *Timachum Minus* [J. Drançolli, Konstandini i Madh në kontekstin dardan dhe Dardani, 113-129; Kostandini i Madh dhe Dardania, Kuq e zi, koleksioni XV, nr. 100-105, pp. 9-14].

Nga kapërcyelli i shek. III, respektivisht në vitin 297 perandori Dioklecian pasi që kishte reformuar adminsitratën romake, Dardania paraqitet si provincë në vete, që dëshkohet nga një mbishkrim i zbuluar në Romë: [*Nai*]sso *Darda(niae)* [V. P. Petrovic, Pre-roman and Roman Dardania historical and geographical considerations, in: *Balcanica*, XXXVII, p. 12]. Është për të vënë re se, Provinca e Dardanisë përfshinte në verilindje këto qytete: *Naissus*, *Remesiana* (Bela Palanka e sotme), *Justinopolis* (Cariçin Grad i sotëm), dhe *Serdica* (Sofia e sotme), qendra këto, të cilat do të bëhen edhe qendra kryesore administrative të Dardanisë. Për ta zbardhur sa më mirë këtë çështje lypset të ndalemi edhe në të dhëna të autorëve dhe burimeve të antikitetit të vonë dhe bizantinë. Më këtë rast mua më pëlqen tu referohem më tepër këtyre burimeve: *Eutropius*, *Joan Malala*, *Laterculus Veronensis*, *Lucius Caecilius Firmianus Lactantius*, *Marcellinus Comes*, *Notitia Dignitatum*, *Prisci*, *Sozomenus*, *Vita Aureliani* në *Historia Augusta*, etj.

Një gjendje e këtyllë e rregullimit administrativ romak ka vazhduar gjatë gjithë shek. IV, por edhe pas ndarjes së Perandorisë Romake në vitin 395 dhe deri në vitin 618, vit ky i përmendur sipas *Miracula Sancti Demetri*, ku qyteti *Naissus* që përfshirë në Provincën e Dardanisë, e cila sikurse edhe provincat të tjera jugore të Ilirikut kanë hyrë në përbërjen e Perandorisë Bizantine. Gjatë kësaj kohe janë vërejtur në mjaftë vendbanime të lashta dhe të reja që kanë të bëjnë me gjallërimin e popullsisë autoktone dhe me forcimin e karakterit etnik të saj. Në këtë kontekst, duke lexuar veprën e *Hieroclis Synecdemus*, burim i rëndësishëm i shek. VI-të për njohjen e gjeografisë dhe të organizimit administrativ të Ilirikut, do të shohim se provincën e Dardanisë e kanë administruar tre hegjemonë të qyteteve: *Skupometropolis*, *Merion* dhe *Ulpiana*. Në këtë kohë, kufiri lindor i Dardanisë, përputhej me kufirin verior të municipiumit të *Ulpianës*, me kufirin lindor të municipiumit *DD* (në veri të Mitrovicës) dhe me kufirin perëndimor të municipiumit *Naissus*.

Nga ajo që u tha më sipër del se, ky territor kaq i gjërë Dardanisë, dhe papullata dardane që ka jetuar këtu ka luajtur rol të rëndësishëm në formimin e etnosit ilir dhe në zhvillimin e historisë ilire gjatë gjithë procesit deri në transformimin e tyre në arbër. Për këtë çështje është ruajtur një bibliografi e pasur e shkruar në gjuhë të ndryshme botërore. Nga vargu i përkrahësve të tezës që i konsideronin dardanët ilirë dhe kufirin etnogjeografik të tyre të përmendur më sipër, po i përmendim studiuesit: *Jireček, Tomaschek, Kretschmer, Krahe, Jokli, Vulić, Truhelka, Sufflay, Vulpe, Moscy, Čerškov, Papazoglu, Stipčević, Anamali, Mirdita*, etj.

Në këtë kontekst, sipas studiuesit *A. Mocsy* në kohën e perandorit Kostandin, është bërë një reformë e re administrative ku qyteti Naissus sërish është përfshirë brenda Provincës së Dardanisë. Arsyeja për një reformë të këtillë administrative të Kostandinit duhet kërkuar jo vetëm në pragmatizmin e tij politik, meqë, sipas tij ai i cili do të zotëronte Naissusin, do të kontrollonte kahjet që shpënin në Lindje dhe Perëndim. Me fjalë të tjera, Naissus paraqiste atëbotë udhëkryqin e magjistratës transballkanike dhe transpanonike, pjesë e së cilës kanë qenë edhe rrugët e njohur *Via publica*, e cila nga Naissus përmes Serdikes shpiente për në Constantinopolis, si dhe rruga tjetër e njohur: *Naissus - Lissus*, Nish-Lezhë, rrugë kjo e cila sipas *Tabula Peutingeriana* zotëronte këtë listë të stacioneve, si dhe distancën mes tyre sipas kësaj radhe: *Naisso XIV Ad Herculem VI Hammeo XX Ad Fines XX Vindenis XIX Viciano XXV Theranda XXX Gabuleo XVII Creveni XXX Ad Picaria XXX Lissum*. Distanca mes Nishit dhe Lezhës sipas burimit në fjalë ishte 211 mila (rreth 315 km) [V. P. Petrovic, Dardanija u Rimskim itinerarima, ASSA, Belgrade, 2007, pp. 47-52].

Po në këtë qytet të Dardanisë në vitet 315-334 janë nënshkruar disa edikte perandorake, çështje kjo e cila dëshmohet sipas *Codex Theodosianus* të shekullit të V [Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes: consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae borussicae ediderunt Th. Mommsen, Berolini: Apud Weimannos, MDCCCXCV].

Nga realizimi i këtyre edikteve perandorake njëkohësisht mund të dëshmojnë edhe vizitat e shpeshta të perandorit Kostandin, si dhe

të pasuesve të tij, që i kishin bërë Naissus-it dhe Medianës në afërsi (3 mila), një rezidencë e tij verore sikurse na njoftonte *Ammianus Marcellinus* (325/330-ca. 391) në veprën *Res Gestae* ose ndryshe të quajtur *Historiae* [Désiré Nisard, Collection des auteurs latins, avec la traduction en français, volume 1, Paris 1869].

Gjatë shekujve I-VI, Dardania ishte një nga regjionet ballkanike më pak të romanizuar, dhe pothuaj tërësisht i krishterizuar, dukuri kjo, që ndryshe nga ardhaçakët sllavë, bullgarë e hungarezë, të cilët krishterimin e kishin përqafuar në fazat e mëvonshme të saj, dardanët si popullatë autoktone e përqafuan krishterimin që në fazën e parë, e cila, sipas Shën Palit kishte përfshirë edhe Ilirinë. Sipas *Illyricum Sacri*, të Farlati-Coleti mund të dëshmohet se në Dardani, i pari prej apostujve që ka predikuar Ungjillin ka qenë Mateu, i cili në radhët e apostujve ishte zgjedhur në vend të Judës Iskariot. Ai ua ka predikuar krishterimin fiseve maqedone, dardane, tribale dhe bastarne “*Gentes Macedonum, Dardanorum, Triballorum, Bastarnorum*” [Farlati-Coleti, *Illyricum sacrum: Ecclesia Scopiensis, Sardicensis, Marcianopolitana, Achridensis et Ternobensis cum earum suffraganeis*, tomus octavus, Venetiis, MDCCCXIX].

Burimet e ruajtura flasin se gjatë kësaj periudhe në provincat jugore të Ilirikut kishte afro 20 qytete të njohura. Këto emra qytetesh, në trajtë origjinale ilire-arbërore, u ruajtën gjatë gjithë shekujve të historisë sonë. Në mesin e tyre përmendën edhe disa qytete të Dardanisë, si, *Binça* (Arribantium), *Lipian* (Ulpiana), *Nishi* (Naissus), *Shkupi* (Scupi). Nga këto të dhëna onomastike, si dhe nga fondi i më së 200 fjalëve të ruajtura nga leksiku bimor del se Dardania ishte një nga vatrat e formimit të arbërve dhe gjuhës shqipe. Prandaj, prania shumë e lashtë iliro-arbërore e shoqëruar me krishterim nga periudha apostolike në Dardani, bëri që më shumë studiues të shpjegojnë takimet intensive të shqipës së këtyre anëve me gjuhë të tjera të moçme të Ballkanit.

Kufijtë etnogeografikë dhe administrativë të Dardanisë

Shtrirja territoriale e Dardanisë mund të rindërtohet përmes burimeve narrative, kartografike dhe epigrafike. Në aspektin gjeografik, Dardania shtrihej nga rajoni i Nishit dhe Novi Pazarit në veri, deri në Kosovën e

sotme dhe pjesët veriperëndimore të Maqedonisë së Veriut në jug. Në lindje, kufijtë e saj ndiqnin zonën Kumanovë-Vranjë-Remesiana, ndërsa në perëndim arrinin drejt rajoneve të Pejës, Gjakovës dhe Sanxhakut.

Ptolemeu e përmend Naissusin si një ndër qytetet kryesore të Dardanisë, ndërsa të dhënat epigrafike dhe arkeologjike konfirmojnë karakterin dardan të rajonit të Timokut dhe Naissusit.

Në fund të shekullit III, pas reformave administrative të Dioklecianit, Dardania u organizua si provincë më vete. Kjo provincë përfshinte qytete të rëndësishme administrative dhe ushtarake si: Naissus, Remesiana, Justiniana Prima dhe Serdica.

Burimet bizantine të shekujve VI-VII dëshmojnë se provinca e Dardanisë ruajti identitetin e saj administrativ edhe gjatë pushtimeve avaro-sllave.

Dardania në burimet kartografike

Burime kartografike si *Tabula Peutingeriana* dhe veprat e *Klaudi Ptolemeut* japin të dhëna të rëndësishme për shtrirjen gjeografike të Dardanisë [Mirela Altic, op. cit.].

Tabula Peutingeriana dëshmon ekzistencën e rrugëve kryesore romake që lidhnin Naissusin me Lissusin dhe me qendra të tjera të Ballkanit. Rruga Naissus-Lissus përbënte një nga arteriet më të rëndësishme komunikative të rajonit.

Ptolemeu përmend disa qendra urbane të Dardanisë, ndër to Ulpianën, Vindenisin, Vellanisin dhe Arribantionin. Këto të dhëna u ruajtën dhe u riprodhuan edhe në traditën kartografike arabe dhe humaniste [Mirela Altic, op. cit. 23-34].

Në riprodhimet e *Al-Idrisit* dhe *Marco Beneventanos* përfshihen qendra si *Nisu* (Nishi), *Iskubia* (Shkupi), *Abliu* (Ulpiana) dhe *Nouo Monte* (Novabërda ose Artana) [Mirela Altic, op. cit., në më shumë vende].

Kartografia antike dhe mesjetare dëshmon rëndësinë strategjike të Dardanisë si hapësirë lidhëse ndërmjet Adriatikut dhe Ballkanit lindor.

Organizimi kishtar

Dardania ishte një ndër hapësirat e hershme të përhapjes së krishterimit në Ballkan.

Pas Ediktit të Milanos në vitin 313, organizimi kishtar në Dardani mori zhvillim institucional. Në Konkilin e Nikesë të vitit 325 përmendet ipeshkvi *Dacus Dardaniae* nga Scupi, ndërsa në dekadat pasuese dëshmohen edhe selitë ipeshkvnore të Ulpianës, Naissusit dhe Remesianës.

Në Konkilin e Serdikës morën pjesë ipeshkvij nga qendrat kryesore të Dardanisë, duke dëshmuar rëndësinë kishtare të kësaj province: Ipeshkëvi i Ulpianës (*Machedonius a Dardania de Ulpianensis*) së bashku me atë të Scupit (*Paregorius a Dardania de Scupis*), dhe të Naissusit (*Gaudentius Naissi*). Lidhur me ipeshkvin e Nishit, *Gaudentius*, duhet theksuar se ai mbahej mend si një nga peshkopët e rrallë deri në shekullin e 6-të. Më vonë, midis viteve 366 dhe 414, shfaqet ipeshkvi i Remisianës në Dardani, i njohur si *Nicetas Remisiana* (*Niceta Remisiane civitatis episcopus*). Ky është *Nicetas i Dardanisë*, një teolog, muzikant, shkrimtar dhe orator i madh i kohës, i njohur për himnin *Te Deum Laudamus*, një vepër që disa studiues ia atribuojnë Shën Ambrozit.

Ndërsa pas Konkilit të Serdikës, dioqeza e Scupit mori gradën e mitropolitit (*Johannes episcopus ecclesiae scopinae metropolitanae civitatis*), dioqeza e Naissusit u mbulua nga errësira shpirtërore. Këtu, Ieshkvi Bonos, firma e të cilit është e pranishme në Konkilin e Sirmiumit në vitin 351, shpesh ngatërrohet në historiografi me ipeshkvin e Serdikës. Pas Bonosit, sipas një letre të Papa Inocentit PP (401-417) të vitit 414, Martiani përmendet si ipeshkëv i Naissusit, për të cilin, përveç letrës së lartpërmendur, nuk kemi gjetur dokumente të tjera. Më pas, Dalmatiusi u emërua ipeshkëv i Naissusit (448-449). Ne kemi informacion vetëm për të si pjesëmarrës në Konkilin e Efesit në vitin 449. Ne as nuk e dimë se kush ishte ipeshkvi në kohën kur Naissusi u shkatërrua plotësisht nga Hunët në vitin 441. Shën Jeronimi foli gjithashtu për këto sulme barbare, të cilat prekën edhe Ilirinë. Disa vite më vonë, në vitin 448, kur përmendet Ipeshkvi Dalmatius, historiani bizantin Priscus i Panionit kaloi nëpër qytetin e Naissusit, në një mision delikat diplomatik në

oborin e Atilës. Dëshmia e tij, e ruajtur në fragmente të Historisë së tij Bizantine, ofron një portret drithërues të shkatërrimit të shkaktuar nga pushtimet: “Kur mbërritëm në Naissus, e gjetëm qytetin plotësisht të braktisur, të shkatërruar deri në themel nga armiku. Midis rrënojave të monumenteve të kultit kishte disa njerëz që kishin mbetur atje për shkak të sëmundjes. Ne e kaluam natën në natyrë, pak më larg lumit, pasi e gjithë zona bregdetare ishte e mbuluar me eshtrat e atyre që kishin rënë në betejë.” [*Priscus at the court of Attila*, translation by J.B. Bury [Priscus, fr. 8 in *Fragmenta Historicorum Graecorum*].

Meqenëse nuk kemi dokumente të tjera që datojnë nga gjysma e dytë e shekullit të V, një periudhë në të cilën shumë qytete të Dardanisë u sulmuan nga Hunët dhe barbarët e tjerë, është e vështirë të rindërtohen ngjarjet e këtij rajoni me saktësi. Për këtë arsye, nuk është për t'u habitur që *Gaius*, ipeshkvi i ardhshëm i Naissusit, na prezantohet vetëm në vitin 516.

Pas tërmetit të vitit 518 dhe reformave të Justinianit I, qendra kishtarë e Dardanisë i kaloi në Iustiniana Prima, e ngritur në rangun e qendrës argjipeshkvore, përkatësisht në Tauridë, vendlindjen e Perandorit Justinian I. Ky i fundit, duke pasur parasysh origjinën e tij nga gjaku dardan, sipas Novela XI, e ngriti dioqezën e Iustiniana Prima në rangun e qendrës arkipeshkvore, nën juridiksionin e së cilës përfshiheshin dioqezat e mëposhtme: Dacia Mediterranea (Serdica), Dacia Ripensis (Ratiaria), Moesia Superior (Viminacium), Dardania (Iustiniana Prima), Prevalis (Scodra), Macedonia Secunda (Stobi) dhe Panonia Secunda (Civitas Bacensis). Catelliano u emërua argjipeshkëv i parë, i cili fillimisht gëzonte status të pavarur, por më vonë hyri nën juridiksionin papnor. Argjipeshkëvi i dytë i Iustiniana Primës ishte Benenatus. Ndërkaq, papa i tretë dhe i fundit që njohim në Dardani ishte Gjoni, i cili u bë i njohur nëpërmjet korrespondencës së tij me Papa Gregorin e Madh (540-604) [Berisha, Milot. 2015, Një vështrim historik i Dardanisë gjatë antikitetit të vonë. Kosovo Archeologica 2, Prishtinë: 2015; Cfr. J. Drançolli, op. cit.].

Midis shekujve IV-VI, organizimi kishtar në Iliri fitoi një vrull të tillë sa që vetëm në Dardani u krijuan pesë deri në shtatë dioqeza. Këto u organizuan sipas ndarjeve administrative të Perandorisë Romake. Gjatë kësaj periudhe, organizimi kishtar në Dardani pësoi një zhvillim

të konsiderueshëm, por pushtimet avaro-sllave të shekujve 6 dhe 7 çuan në shkatërrimin e shumë qendrave urbane dhe kishtare. Danubi u braktis më pas dhe në dekadën e dytë të shekullit të VII, gjatë mbretërimit të Perandorit Herakli, pjesa më e madhe e territorit të Dardanisë u pushtua përfundimisht nga avarët dhe sllavët. Gjatë kësaj periudhe, selitë ipeshkvnore dhe argjipeshkvale të përmendura më parë pësuan dëme të rënda. Për më tepër, lidhjet me Papatin u ndërprejnë dhe do të vazhdonin për një periudhë më të gjatë, veçanërisht pas mesit të shekullit të 8-të, kur Iliria lindore u aneksua nga Kostandinopoja. Mitropolia e Scupit dhe e Prizrenit mbeti jashtë ndikimit të Kishës Bizantine. Në të vërtetë, megjithëse dioqeza e Prizrenit përmendet në dokumentin e Bazilit II të vitit 1019, ka prova indirekte që tregojnë përmendjen e saj që në vitin 458, në lidhje me Koncilin e Kalqedonisë.

Kultura materiale dhe trashëgimia paleokristiane

Gjetjet arkeologjike dëshmojnë për një zhvillim të rëndësishëm urban, kulturor dhe kishtar në territorin e Dardanisë. Në lokalitete arkeologjike, si, Bardh të Madh, Bajicë dhe Stdenicë të Pejës, Buçan, Caričin Grad, Çeçan të Vushtrisë, Dresnik, Graçanicë, Harilaq, Kabash, Korishë të Prizrenit, Lece, Leskovac dhe rrethe, Lipjan, Medianë, Novobërdë, Pejë, Prizren, Raçë të Gjakovës, Shashkoc dhe Veletin të Janjevës, Greme, Nerodime dhe Surçin të Ferizajit, Syroganë të Skënderajt, Shtime, etj. janë zbuluar monumente të rëndësishme paleokristiane [Jahja Drançolli, Kosova: Archaeological Heritage, in: Encyclopedia of Global Archaeology, Springer, 2020].

Naissusi, si vendlindje e Kostandinit të Madh, ka dhënë materiale të pasura epigrafike dhe ikonografike të lidhura me simbolikën e hershme të krishterimit.

Një bazilikë monumentale dhe reliket e martirëve Floris dhe Lauris, figura të rëndësishme të kultit të hershëm të krishterë, u zbuluan në Ulpianë. Në këtë kontekst, mund të përmenden edhe martirët *Proculus* dhe *Maximus*, mësues të *Floris* dhe *Lauris*, të cilët u persekutuan gjatë mbretërimit të Perandorit Hadrian (117-138). Lidhur me *Floris* dhe *Lauris*, është interesante të theksohet se martirët dardanë të Ulpianës, të përmendur më sipër, u vendosën në Mesjetë në kultin e martirëve të

Kishës Bizantine, si dhe midis sllavëve që kishin përqaftuar krishterimin duke filluar nga gjysma e dytë e shekullit të IX. Në të vërtetë, në një kalendar palestinezo-gjeorgjian të shekullit të X (atëherë pjesë e Bizantit), *Floris* dhe *Lauris* përmenden së bashku me Palin dhe motrën e tij Juliana: “*Flor et Lauri, Pauli et sororis eius Juliana [...]*”. Emrat e këtyre martirëve, përmes Kishës Bizantine, u nderuan për shekuj me radhë nga sllavët e ritit ortodoks. Sigurisht, emrat e këtyre martirëve u përvetësuan nga sllavët nga popullsia lokale arbërore. Një shembull i mirë i përmendjes së Florit dhe Laurit është menologjia e Patriarkanës së Pejës e vitit 1561. Në të njëjtin monument fetar, në Kishën e Apostujve të Shenjtë, ndodhet edhe një afresk i fillimit të shekullit të XIV kushtuar Shën Kostandinit dhe gruas së tij Helenës [Jahja Drançolli, Krishterimi në Prishtinë ndër shekuj - pjesa I, in: Drita e përmuajshme fetare-kulturore e Kishës Katolike, Prishtinë, 23/03/2022].

Si përfundim, vlen të përmendet se dardanët nuk arritën kurrë kulmin e tyre kulturor, pasi forcat e tyre më të mira u përdorën për të mbrojtur atdheun e tyre nga armiq të shumtë, së pari nga të ashtuquajturit trakokimerë, pastaj nga maqedonasit, keltët dhe së fundmi për t’u aneksuar nga Perandoria Romake. Forcat e tyre mbetën plotësisht të fshehura, por midis shekujve III-VII, gjatë periudhës së krizës dhe rënies së Perandorisë Romake, provinca e Dardanisë dhe popullsia e saj u gjendën përsëri në qendër të ngjarjeve historike, kulturore dhe fetare. Kolosi i Ballkanit qendror, Kostandini i Madh, sikur të realizonte të gjitha aspiratat e paraardhësve të tij të largët, e ngriti qytetin e tij të lindjes në nivelin më të lartë, duke themeluar Romën e Re, Kostandinopojën, të ndërtuar në grykëderdhjen e Dardaneleve, në zonën e sunduar dikur nga paraardhësi i tij Dardani.

Këto dëshmi historike dhe arkeologjike konfirmojnë vazhdimësinë kulturore dhe shpirtërore të Dardanisë si pjesë integrale e civilizimit mesdhetar dhe bizantin.

Përfundime

Dardania e lashtë përfaqëson një zonë me rëndësi të jashtëzakonshme historike, politike, kulturore dhe kishtare në Ballkanin qendror.

Kufijtë e saj, të dokumentuar nga burime historike, kartografike, epigrafike dhe arkeologjike, tregojnë se ky shtet, dhe më vonë provincë, ruajti një identitet të qëndrueshëm territorial dhe etnogjeografik që nga antikiteti deri në periudhën bizantine. Qytete të tilla si Naissus, Scupi, Ulpiana dhe Remesiana luajtën një rol të rëndësishëm në organizimin administrativ, ushtarak dhe kishtar të rajonit.

Si pjesë e Perandorive Romake dhe më vonë Bizantine, Dardania shfaqti vazhdimësi institucionale dhe etnike, ndërsa përhapja e Krishterimit, organizimi i zhvilluar ipeshkvnor dhe trashëgimia e pasur e hershme e krishterë dëshmojnë për integrimin e Dardanisë në zemër të qytetërimit mesdhetar.

Në të njëjtën kohë, vazhdimësia e elementëve etnikë dhe kulturorë dardanë përfaqëson një komponent të rëndësishëm në studimin e proceseve historike të transformimit të popullsisë iliro-arbërore në Ballkan.

Bibliografi selektive

Burime narrative dhe kishtare

- Farlati, Daniele - Coleti, Jacopo. *Illyricum Sacrum*. Vol. I-VIII. Venezia, 1751-1819.
- Mansi, J. D. *Sanctorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*. Vol. 31. Florentiae et Venetiis, 1759-1798.
- Migne, Jacques-Paul. *Patrologia Cursus Completus, Series Graeca*. Paris, 1857-1866.
- Migne, Jacques-Paul. *Patrologia Cursus Completus, Series Latina*. Paris, 1844-1864.
- Désiré Nisard, Collection des auteurs latins, avec la traduction en français, volume 1, Paris 1869.
- Mommsen, Theodo, Marcellini V.C. comitis chronicon, AD A. DXVIII Continuum AD A. DXXXIV , cum additamento AD

A. DXLVIII, edidit Theodor Mommsen, *Chronica Minora II*, Unveränderter Nachdruck der 1894.

- Theodosiani libri XVI cum Constivtionibvs Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianvm pertinentes : consilio et avtoritate Academiae litterarvm regiae borvssicae edidervnt Th. Mommsen, Berolini: Apvd Weimannos, MDCCCCV.

Literaturë shkencore

- Altic, Mirela. Mirela Altic, *Kosovo: History in Maps*, Brill, 2025.
- Benac, Alojz, ed. *Prahistorija Jugoslovenskih Zemalja*. Vol. V. Sarajevo: Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987.
- Burckhardt, Jacob. *The Age of Constantine the Great*. London: Routledge & Kegan Paul, 1949.
- Bury, J. B. "The Provincial List of Verona", in: *The Journal of Roman Studies*, vol. 13, 1923
- Casiday, Augustine; Frederick W. Norris, eds. *Christianity: Constantine to c. 600*. Vol. II. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Dam, Raymond Van. *The Roman Revolution of Constantine*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Dodds, E. R. *Pagan and Christian in an Age of Anxiety*. Cambridge: Cambridge University Press, 1965.
- Drançolli, Jahja. *Kosova: Archaeological Heritage*, in: *Encyclopedia of Global Archaeology*, Springer, **2020**.
- Drançolli, Jahja. *Arbërit ndërmjet Perëndimit dhe Lindjes gjatë Mesjetës*. Zagreb, 2008.
- Gjini, Gaspër. *Ipeshkvia Shkup-Prizren nëpër shekuj*. Prizren: Drita, 2011.
- Holloway, R. Ross. *Constantine and Rome*. New Haven-London: Yale University Press, 2004.
- Jedin, Hubert. *Velika Povijest Crkve*. Zagreb: Kršćanska Sadašnjost, 1972.
- Lenski, Noel. *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

- Lieu, N. C. dhe Dominic Montserrat. *Constantine: History, Historiography and Legend*. London-New York: Routledge, 1998.
- Mirdita, Zef. *Religjioni dhe kultet e Dardanëve dhe Dardanisë në Antikë*. Zagreb, 2001.
- Mirdita, Zef. “Mbi kufirin lindor dhe verior të dardanëve dhe Dardanisë në Antikë.” *Kosova Archaeologica* 1 (2006).
- Mitchel, M. Margaret & Young M. Frances. “Origins to Constantine”, in: *The Cambridge History of Christianity*, vol. 1, Cambridge University Press, 2008;
- Odahl, Charles Matson. *Constantine and the Christian Empire*. London-New York: Routledge, 2004.
- Papazoglu, Fanula; Petar Petrović. *Inscriptiones de la Mésie Supérieure*. Vol. III/2, IV, VI. Beograd, 1979-1995.
- Pohlsander, Hans A. *The Emperor Constantine*. London-New York: Routledge, 2004.
- Schaff, Philip. *History of the Christian Church*, vol. III, in: Christian Classics Ethereal Library, 2010;
- Southern, Pat. *The Roman Empire from Severus to Constantine*. London-New York: Routledge, 2001.
- Truhelka, Ćiro. “Dardanci.” *Glasnik Skopskog Naučnog Društva* 5 (1929).
- Vulić, Nikola. “Znameniti ljudi starog doba u našoj zemlji.” *Bratstvo* 32 (1925).

Shtojca e hartave gjeografike të Dardanisë - Appendix of the geographical maps of Dardania: Altic, Mirela, by Mirela Altic, Kosovo: History in Maps, Brill, 2025

Figura 1. Dardania brenda kufijve të provincës romake të Moesia Superior, mbështetur te Mirdita, 1991, dhe 1999/2000

Dardania within the borders of the Roman province of Moesia Superior

Figura 2. Dardania sipas Ptolemeut. Fragment nga Kodiku bizantin i shekullit XIII që tregon Kosovën e sotme si pjesë të Moesia Superior Dardania according to Ptolemy. Excerpt from thirteenth century Byzantine codex that shows present-day Kosovo as part of Moesia Superior (Biblioteca Apostolica Vaticana)

Figura 3. Njohuritë gjeografike të Ptolemeut mbi Moesia Superior - rindërtimi bazuar në kodeksin bizantin. Katër vende janë shënuar brenda Dardanisë: Ulpianum, Vindenis, Vellanis dhe Arribantion, Cfr. Đermanović-Kuzmanović, 1975, përditësuar nga M. Altic.

Ptolemy's geographic knowledge on Moesia Superior - reconstruction based on Byzantine codex. Four sites are marked within Dardania: Ulpianum, Vindenis, Vellanis and Arribantion, Cfr. Đermanović-Kuzmanović, 1975, updated by M. Altic

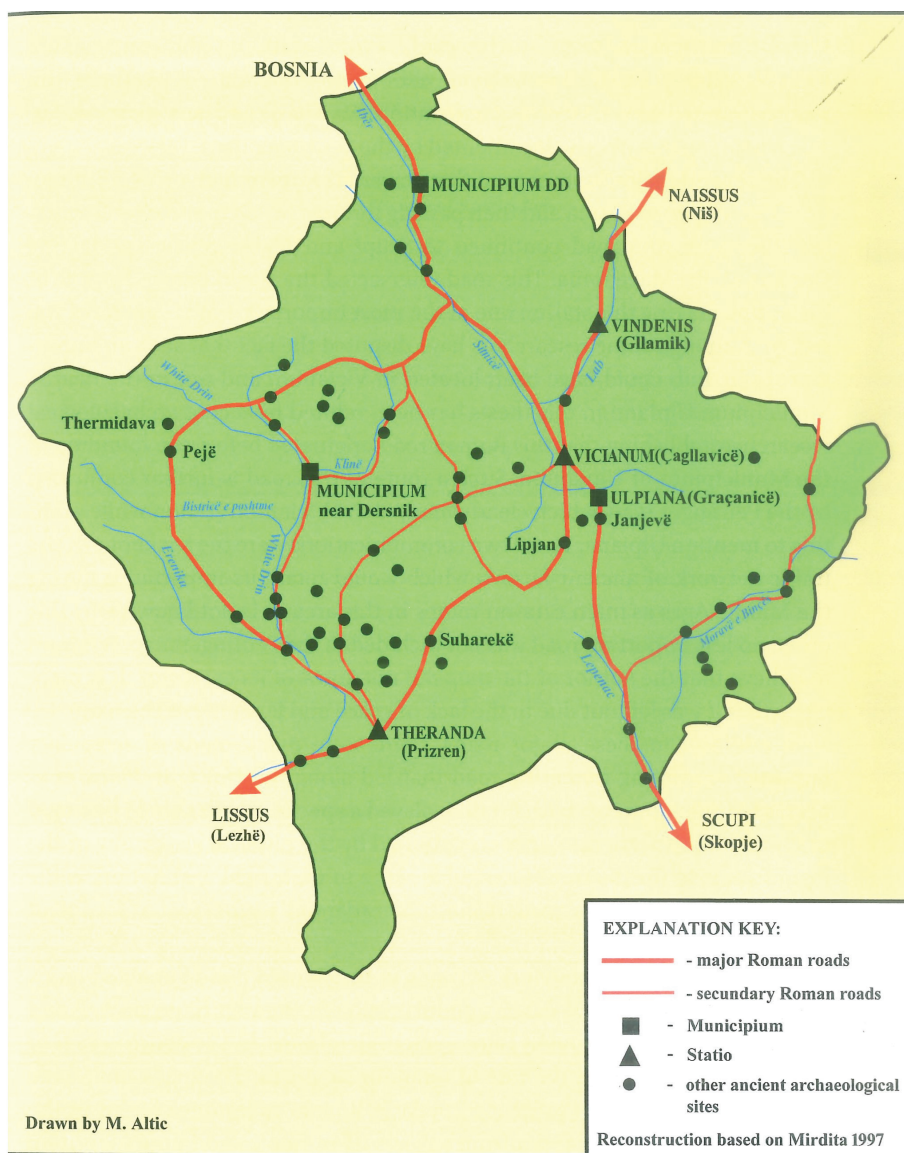

Figura 4. Vendbanimet e lashta dhe komunikimet e trafikut në zonën e Kosovës së sotme. Mbështetur në Zef Mirdita 1997
Ancient settlements and traffic communications in the area of present-day Kosovo

Figura 5. Giacomo Cantelli da Vignola Gjeografia Njerëzore dhe Demografia (1689). Përbërja Etnike dhe Fetare

Giacomo Cantelli da Vignola in 1689: It shows the physical and human geography of Kosovo in the time of the Habsburg military campaign of 1689, National and University Library St. Kliment of Ohrid, North Macedonia

